

С. О. ГЛАДКИЙ

Сергій Олександрович Гладкий, доктор юридичних наук, доцент, професор ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

ПРАВОВИЙ МЕНТАЛІТЕТ ЯК ОБ'ЄКТ ПРАВОВОГО САМОПІЗНАННЯ

Найменш опрацьованою у дослідженнях психологічних аспектів нормативно-правової регуляції людської поведінки є проблема несвідомого. Один з напрямів досліджень несвідомого як складової правової психіки пов'язаний з розробкою понять «правовий менталітет» і «правова ментальність». У теорії права доктринальне визначення поняття «правовий менталітет» достатньою мірою не розроблене. У сучасному вітчизняному правознавстві відбувається концептуальне оформлення ідей і підходів до вивчення правового менталітету, про що свідчать публікації таких авторів, як Л. Бойко, В. Ковальський і Н. Хлистова, С. Жданенко, В. Павловська-Кравчук, Т. Поплавська та ін. У контексті теорії та методології самопізнання згадані автори проблематику правового менталітету не розглядають, що й зумовлює актуальність і мету цієї статті.

Менталітет постає у науковій літературі як глибинне й малоусвідомлюване соціально-психічне утворення, яке виявляє себе через своєрідні та водночас «нормальні» для певної спільноти способи сприйняття реальності, життєві позиції й поведінкові моделі, незалежні від офіційної ідеології. Правовий менталітет своєю чергою зазвичай трактується як явище колективної свідомості – притаманна певній соціальній (головним чином, етнокультурній) спільноті система світоглядних уявлень, оцінювань та реагувань на об'єкти державно-правової дійсності, що історично склалася¹.

Переважає більшість вітчизняних дослідників традиційно не розмежовує понять «правова свідомість» і «правова психіка», внаслідок чого укорінені в несвідомому психічні утворення виявляються вписаними (принаймні, термінологічно) у сферу свідомості. Отже, свідоме у правовій психіці концептуально не відмежоване від несвідомого, тоді як практика самопізнання спрямована саме на розширення першої з указаних сфер психіки за рахунок другої та потребує чітких теоретичних орієнтирів.

Пізнаючи прояви правового менталітету спільноти, до якої належить індивід, у самому собі, він має можливість використати теоретичний доробок дослідників цього утворення, щоби насамперед ідентифікувати його.

Характерними рисами правового менталітету в науковій літературі вважають: етнічну приналежність; бінарність; історично складну культурологічну своєрідність; консервативний, стійкий і статичний характер; колективний характер; ціннісно-нормативну природу². Серед ознак правового менталітету також називають: довготривалість процесу його формування (історичність); відносну стабільність – меншу здатність до трансформації внаслідок впливу суспільних процесів; латентність – складність його виявлення при безпосередньому спостереженні у «чистому» вигляді тощо³.

Вочевидь, остання з названих рис має найбільше практичне значення у процесі самопізнання. Крім інтроспекції існують інші методи самопізнання (їх розгляду буде присвячена окрема стаття), які можуть дати первинний матеріал для теоретичних узагальнень. Проте і правильно здійснюване самоспостереження, особливо коли воно реалізується у процесі соціальної взаємодії, спілкування, може бути доволі ефективним.

Колективний характер менталітету зумовлює можливості його вивчення через усвідомлення тих самообразів (складових Я-концепції індивіда), які відображають його приналежність до певної соціальної (етнічної) спільноти. Більшість дослідників вказують на етнічну приналежність менталітету. Етнос сьгодні розуміють як історично усталену групу людей, пов'язаних спільною економічною та культурно-традиційною системами ідентичності, що розвитково детерміновані на генетичному рівні і водночас не мають вузькобіологічної причинності⁴. Нація вважається явищем новітнього часу, пов'язаним із становленням надетнічної державності, що має позаетнічний характер і реалізує загальні інтереси. Відповідно, поняття «етнічний менталітет» за змістом не тотожне поняттю «національний менталітет» хоча б тому, що останній може мати поліетнічну основу. Як видається, проблематику правового менталітету з огляду на очевидні суспільнобуттєві зв'язки юридичного права і держави доцільно розглядати насамперед у контексті національного менталітету. Втім розгляд генетичних і глибинно-психологічних аспектів цієї проблематики потребує звернення до феномена етнічного менталітету.

З глибинно-психологічного погляду етнічний менталітет та етнічна ідентичність формуються у результаті інтеграції свідомих та несвідомих психічних змістів, у тому числі й універсальних комплексів переживань, аксіологічно (ціннісно) спричинених архетипічними смислоутворювальними формами⁵. Якщо провести теоретичну паралель на рівні психології особистості, згадані поняття співвідносяться між собою як вроджена психофізична конституція людини (етнічний менталітет) та самосвідомість (етнічна ідентичність).

Розгляд менталітету як об'єкта правового самопізнання зумовлює необхідність вивчення його структури. Таке питання не могло не виникнути в процесі наукового осмислення цього складного психічного утво-

рення, але з огляду на його переважно несвідому природу навряд чи може бути задовільно розв'язане за допомогою традиційних методологічних інструментів.

По-перше, дослідники звернули увагу на ту обставину, що якщо на перших етапах вивчення феномена йшлося про єдину для всього суспільства ментальність, то згодом частіше стали говорити про різні ментальності, в контексті яких відтворюються різні способи функціонування соціуму, культури, життєвого досвіду людини, реєструються усвідомлені індивідами субмоделі мислення⁶. Диференціація об'єкта пізнання віддаляє дослідників від формування узагальненого уявлення про його структуру.

По-друге, як слушно (з огляду на переважно несвідому природу феномена) зазначає О. Рудакевич, ментальність не має внутрішньої диференціації на моральну, політичну та інші складові частини, виступає як цілісне духовне утворення, «тому її часто визначають як «душу народу», те, що пронизує всі сфери життєдіяльності людей»⁷. Дослідник правосвідомості Ю. Калиновський підкреслює, що правова ментальність не піддається абсолютно точній арифметичній оцінці; «психологічні структури правосвідомості амбівалентні, більш аморфні, ніж правова ідеологія...»⁸. Відповідно, сумнівною є перспектива виокремити «правову ментальність» як щось структурно автономне, хоча доцільно спробувати виявити свого роду ментальні першовитоки, прообрази явищ правової свідомості.

По-третє, у психіці конкретного індивіда – реального носія правової свідомості та менталітету, межа між несвідомими і свідомими компонентами останнього є завжди унікальною, що створює перешкоди для широких узагальнень.

Тим не менше, науковці до них вдаються. Так, А. Фурман розглядає ментальність як складний конструкт, духовно-уречевлений феномен, котрому притаманна культурно-психологічна природа і складна чотиривимірна топографія, об'єктивована хронологічним та вертикальним зрізами, а також двома вимірами горизонтального аналізу: а) структурним (чуттєвість, розумність, емоційність, вмотивованість, здоровий глузд тощо) і б) модальністю конкретного вияву характеристик та ознак («позитив-негатив», «деструктив-конструктив»). При цьому вертикальний зріз ментальності розглядається як континуум, що починається від найглибших психічних структур (архетипів колективного несвідомого) і простягається до «високих духовних дій і вчинків»⁹.

Автори праці «Образи ментальності і поле політики» розглядають менталітет (політичний менталітет) як структуру або систему, що інтегрує блоки, утворені взаємозалежними комплексами, кожен з яких сам є системою для його елементів. Йдеться про властиві певній культурі (субкультурі) особливості сприйняття, способи або стилі мислення (когнітивний комплекс), типові форми емоційного реагування, переживання і відносини (емотивно-оцінний комплекс), характерні інтереси, мотиви, цінності (мотиваційно-аксіологічний комплекс), установки, стереотипи, думки, переконання, комунікативні кліше (комунікативний комплекс), поведінкові патерни, які проявляються як форми політичної активності/пасивності (поведінковий комплекс)¹⁰.

В. Чмир трактує менталітет як «більш чи менш складну ієрархію ідей, поглядів, уявлень про світ, людство, народ, про себе (самосвідомість і самоідентифікація), оцінок (рівень свідомості), смаків (підсвідомості), культурних і побутових традицій, засобів виразу думки...»¹¹, тобто виокремлює в ньому свідомий і несвідомий рівні.

На думку О. Рудакевича, ментальність виявляється: в домінуючих життєвих настроях, у характерних особливостях світосприйняття, у системі моральних вимог, норм, цінностей і принципів виховання; у формах взаємин між людьми та родинних засадах; у ставленні до природи і праці; в національному характері та темпераменті, різних компонентах культури етносу, в тому числі й політичній. Дослідник уточнює, що ментальність особи, соціальної групи чи нації можна уявити як сукупність певних ментальних настанов, які за своєю спрямованістю бувають предметними (спрямованими на зовнішній світ) і рефлексивними (орієнтованими на внутрішній світ людини). Як перші, так і другі світосприймальні настанови диференціюються на споглядальні (пасивні) й активні, спрямовані на зміну або перетворення сприйнятого¹².

Дослідниця правового менталітету В. Павловська-Кравчук вважає, що склад менталітету утворює «сукупність ціннісних, символічних, свідомих чи підсвідомих відчуттів, уявлень, настроїв, поглядів, світобачення», а також «звички, прагнення, символіка, традиції, інтуїтивне несвідоме, що існують на рівні несвідомих психічних процесів»¹³.

Огляд наукової літератури з проблем ментальності загалом і правової ментальності зокрема свідчить про те, що, по-перше, існування проблеми несвідомого як глибинного джерела і сфери сутнісного вияву ментальності (менталітету) дослідниками визнається, і, по-друге, несвідоме як самостійний об'єкт пізнання обирається лише поодинокими з них. Зумовлюється це тією очевидною обставиною, що ментальність «важко вичленити, виміряти, обґрунтувати», вона «така ж невлотима, як і об'єктивна»¹⁴; «це щось таке, що відчувається, але мало усвідомлюється, можливо тому, що в цьому у конкретної особи немає особливої потреби»; «це, так би мовити, той звичний порядок слів, звичний порядок думок, звичний порядок реагування, звичний порядок віддзеркалення суперечностей, який не захоплює нашої свідомості»¹⁵; «на відміну від ідеології чи масової психології, ментальність неможливо виміряти й описати в чітко визначених параметрах, вона не підлягає вичерпному соціологічному аналізу»¹⁶.

Вивчення глибинних спільних невідрефлектованих основ існування людської психіки стало головною метою психоаналітичної психології юнгіанського напрямку. Основним методологічним засобом реалізації цієї мети у теорії К. Г. Юнга стало поняття архетипу. Разом з тим, це поняття неможливо визначити чітко, оскільки архетипи значною мірою – це «інстинктивні готовності до дій та протидій, типові для людини у типових

життєвих ситуація»¹⁷. К. Г. Юнг невідомо підкреслював стихійність, спонтанність архетипів, які проявляють себе незалежно від волі або свідомості, а також наполягав на тому, що людина перебуває під їхнім впливом до такої міри, що й увияти собі не може. Очевидно, передусім архетипи впливають на формування менталітету.

Ю. Мединська вказує на те, що вплив глибинних структур (а саме, сприйняття через формат архетипічних предиспозицій, наповнення специфічним символічним змістом психічного реагування) можна побачити у кожній із складових генерації, збереження та трансляції культури: у системі вірувань та правил із сфери поведінки; мотивів та рефлексій у сфері вчинку; цілей та взірців діяльності; норм, ідей, ціннісних орієнтацій, позицій та соціальних ролей під час спілкування¹⁸. Дослідниця доводить, що етнічний менталітет як «багаторівнева інформаційна психічна структура» є формою маніфестації (прояву) глибинних рівнів психіки; специфіка етнічних характеристик визначається трансформацією універсальних архетипічних образів у результаті їхнього проходження через етнічно-специфічний рівень колективного несвідомого¹⁹.

При цьому, на її думку, колективне несвідоме як базову структурно-топологічну складову людської психе, що має онтологічний статус феномена, апріорно недоступного остаточному пізнанню, доцільно диференціювати на два рівні. Найглибший прошарок генерує нейтральні щодо етнічної специфіки універсальні архетипи. Після проходження етнічно-специфічного прошарку архетипічні змісти трансформуються, набувають етнічно-специфічної форми, у результаті чого виникають в індивідуальному несвідомому, свідомості, а також у колективних світоглядних системах та мають при цьому виразні риси, притаманні менталітету того чи іншого етносу²⁰.

Завершуючи розгляд феномена правового менталітету у контексті правового самопізнання, можна зробити такі узагальнення:

1. Останнім часом у теоретичному правознавстві здійснюються спроби наукового оформлення поняття правового менталітету. Проте теоретичне осмислення цього феномена, маючи виразні риси міждисциплінарності, перебуває ще на початковій стадії.

2. Менталітет постає у науковій літературі як глибинне й малоусвідомлюване соціально-психічне утворення, яке виявляє себе через своєрідні та водночас «нормальні» для певної спільноти способи сприйняття реальності, життєві позиції й поведінкові моделі, незалежні від офіційної ідеології.

4. Правовий менталітет є багатовимірним психічним утворенням, в контурі якого відбувається рух інформації правового змісту (тобто інформації, яка є значимою для перебігу процесів у правовій сфері суспільного життя), що характеризується різною глибиною детермінації, різною мірою усвідомленості, впорядкованості, значущості та різними формами прояву в індивідуальній правовій психіці.

6. З глибинно-психологічного погляду правовий менталітет є складовою частиною національного менталітету і разом з останнім ґрунтується на етнічному менталітеті, що є формою маніфестації глибинних рівнів психіки (колективного несвідомого).

7. Плюралістичне, комплексне бачення менталітету передбачає не лише інтеграцію в площині теоретичного дискурсу, але й синтез теоретичного та емпіричного його пізнання. З такого погляду цілком очевидно, що проблематика правового менталітету є надзвичайно актуальною в контексті теорії та практики правового самопізнання.

¹ Жданенко С. Б. Правовий менталітет та правове виховання / С. Б. Жданенко // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – 2013. – № 4 (18). – С. 184; Павловська-Кравчук В. Поняття та сутність правового менталітету: методологія дослідження / В. Павловська-Кравчук // Вісник Академії правових наук України. – 2010. – № 4. – С. 264.

² Павловська-Кравчук В. Вказана праця. – С. 258, 263.

³ Бойко Л. М. Правовий менталітет та ефективність права в контексті їх співвідношення / Л. М. Бойко // Вісник Верховного суду України. – 2009. – № 10. – С. 43–48. – С. 44.

⁴ Мединська Ю. Колективне несвідоме як глибинна детермінанта етнічного менталітету / Ю. Мединська // Психологія і суспільство. – 2004. – № 2. – С. 70.

⁵ Там само. – С. 79.

⁶ Патлах І. Міждисциплінарна модель дослідження дискурсів національного менталітету / І. Патлах // Людина і політика. – 2002. – № 1. – С. 56.

⁷ Рудакевич О. Ментальність і політична культура української нації / О. Рудакевич // Розбудова держави. – 1995. – № 10. – С. 26.

⁸ Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність: монографія / Ю. Ю. Калиновський. – Х.: Право, 2008. – С. 74.

⁹ Фурман А. В. Психокультура української ментальності / А. В. Фурман. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – С. 6.

¹⁰ Калина Н. Ф. Лики ментальності и поле политики : монография / Н. Ф. Калина, Е. В. Черный, А. Д. Шоркин. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.koob.ru/kalina_n_f/mentality

¹¹ Чмир В. Європейці без Європи: менталітет українського народу в історичному контексті / В. Чмир // Політика і час. – 1998. – № 9. – С. 57.

¹² Рудакевич О. Вказана праця. – С. 26.

¹³ Павловська-Кравчук В. Вказана праця. – С. 264–265.

¹⁴ Дем'яненко В. Ментальні характеристики політичної свідомості українців / В. Дем'яненко // Людина і політика. – 2001. – № 1. – С. 93.

¹⁵ Ковальський В. Правова ментальність як ознака кризи правосвідомості / В. Ковальський, Н. Хлистова // Юридичний вісник України. – 2010. – № 14. – С. 14.

¹⁶ Грабовська І. Українська ментальність крізь призму ХХ століття / І. Грабовська // Пам'ять століть. – 2000. – № 1/2. – С. 3.

¹⁷ Грабовська І. Проблема засад дослідження українського менталітету та національного характеру / І. Грабовська // Сучасність. – 1998. – № 5. – С. 61.

¹⁸ Мединська Ю. Вказана праця. – С. 75.

¹⁹ Там само. – С. 83, 112–113.

²⁰ Мединська Ю. Особливості українського менталітету в контексті глибинно-психологічних (архетипічних) констеляцій / Ю. Мединська // Психологія і суспільство. – 2005. – № 3. – С. 155.

Резюме

Гладкий С. О. Правовий менталітет як об'єкт правового самопізнання.

У статті розглядається ряд актуальних питань, що належать до комплексу проблем науково-теоретичного і практичного характеру, які виникають у процесі розробки автором теоретичних засад, методології й методики правового самопізнання. Вивчення правового менталітету, його сутнісних рис і структури змістовно обумовлюється завданнями і загальною логікою цього міждисциплінарного комплексного дослідження.

Ключові слова: менталітет, ментальність, правовий менталітет, свідомість, несвідоме, правосвідомість, правове самопізнання.

Резюме

Гладкий С. А. Правовой менталитет как объект правового самопознания.

В статье рассматривается ряд актуальных вопросов, относящихся к комплексу проблем научно-теоретического и практического характера, которые возникают в процессе разработки автором теоретических основ, методологии и методики правового самопознания. Изучение правового менталитета, его существенных черт и структуры содержательно обуславливается задачами и общей логикой этого междисциплинарного комплексного исследования.

Ключевые слова: менталитет, ментальность, правовой менталитет, сознание, бессознательное, правосознание, правовое самопознание.

Summary

Gladkyi S. Legal mentality as object of legal self-knowledge.

This article discusses the theoretical issues that relate to the study of legal issues of self-knowledge. Within the general framework of this study the authors develop a theoretical basis, methodology and techniques of legal self-knowledge. The study of the legal mentality and its essential features and structure is determined by the tasks and the general logic of this interdisciplinary research complex.

Key words: mentality, legal mentality, consciousness, unconscious, legal consciousness, legal self-knowledge.

Отримано 20.06.2014

УДК 340.15:347.79"17/19"

Б. В. ЗМЕРЗЛЫЙ

Борис Владимирович Змерзлый, доктор исторических наук, профессор Таврического национального университета им. В. И. Вернадского

ОБЩИЕ РЕШЕНИЯ КОМИТЕТА ПО ПОРТОВЫМ ДЕЛАМ И ДАЛЬНЕЙШЕЕ РАЗВИТИЕ ПОРТОВОГО ДЕЛА В 1901–1913 ГГ. В ЧЕРНОМОРСКО-АЗОВСКОМ РЕГИОНЕ

Целью данной статьи является изучение значительной работы Комитета по портовым делам в отношении вопросов, имеющих общее значение для развития как всех вышеупомянутых портов, так и всего, что связано было с торговым мореплаванием. По этим двум выделенным направлениям можно указать следующее.

На Комитет по портовым делам были возложены весьма непростые задачи комплексного характера, относящиеся к жизнедеятельности всех портов Российской империи. Указом от 8 июня 1901 г. было объявлено о задачах комитета (29336)¹, а Положением о местном управлении приморскими торговыми портами от 12 июня 1901 г. (20383) комитету по портовым делам было дано право определять границы каждого приморского торгового. Создаваемые же портовые управления, состоя в ведомстве министерства финансов, в порядке надзора и руководства подчинялись комитету по портовым делам при совете по делам торгового мореплавания.

Первое заседание Комитет по портовым делам произошло 9 октября 1901 г.²

В декабре 1901 г. комитетом были приняты решения по станице Гниловской, рассмотрено представление начальника Закаспийской области по вопросу об отпуске на расходы порта в Красноводске; по просьбе